

„...munkálkodom is örömöst én Várad építésén és megtartásában”

Várad és Bihar vármegye a kora újkorban

Tanulmányok Biharország történetéről 11.

Tanulmányok Biharország történetéről 11.

Sorozatszerkesztő:
Oborni Teréz, Szabó Ödön és Zsoldos Attila

„...munkálkodom is örömmöt én Várad építésén és megtartásában”

Várad és Bihar vármegye
a kora újkorban

Tanulmányok Biharország történetéről 11.

Szerkesztette:
Oborni Teréz és Mátyás-Rausch Petra

Collegium Varadinum
Nagyvárad, 2023

Kiadja a COLLEGIUM VARADINUM KIADÓ,
közreműködve a VARADINUM KULTURÁLIS ALAPÍTVÁNNYAL

Collegium
Varadinum

FELELŐS KIADÓ: Tótfős Áron

ALAPÍTÓK:

TÁMOGATÓK:

Az RMDSZ által alapított
Communitas Alapítvány

Proiect cultural finanțat
de Ministerul Culturii

Bihar Megyei Tanács
Consiliul Județean Bihor
Direcția Social Comunitară Bihor

Nagyvárad
Polgármesteri Hivatala

Debrecen
Megyei Jogú Város
Önkormányzata

Székesfehérvár Megyei
Jogú Város Önkormányzata

MÉDIAPARTNEREK:

Bihari Napló | Erdon | Erdély TV | Plusz FM
Ér hangja | Újvárad folyóirat | Maszol
City Rádió | Paprika Rádió

/varadinum

www.festumvaradinum.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

„...munkálkodom is örömet én Várad építésén és megtartásában” :

Várad és Bihar vármegye a kora újkorban : Tanulmányok

Biharország történetéről 11. / szerkesztette: Oborni Teréz és Mátyás-Rausch Petra. - Oradea : Collegium Varadinum, 2023

Conține bibliografie

ISBN 978-606-95716-0-6

I. Oborni, Teréz (ed.)

II. Mátyás-Rausch, Petra (ed.)

94

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Előszó</i>	7
<i>Bagi Zoltán Péter: Az ostrom után.</i>	
Várad védelmének megszervezése 1599-ben	11
<i>Gálfi Emőke: Bethlen Gábor adománylevelei</i>	
Várad városának	37
<i>Jeney-Tóth Annamária: Várad szerepe az udvartartás</i>	
színterei között a Rákóczi-korban (1630-1660)	47
<i>Mészáros Kálmán: A váradi járás katonaállítása</i>	
a Rákóczi-szabadságharcban. III. Legénység	65
<i>Papp Klára: Fejedelmi hajdúk magánbirtokon?</i>	
A körösszegi hajdúk esete	149
<i>Sudár Balázs: Várad török kori topográfiája</i>	165
<i>Szalai Ágnes: Erdély és a váradi vilájet határkonfliktusa</i>	
1673-1675-ben	183
<i>Tózsá-Rigó Attila: Váradi kereskedők a nyugati irányú</i>	
kereskedelemben a 16. század végén	223

Váradi kereskedők a nyugati irányú kereskedelemben a 16. század végén¹

Bevezetés

A kora újkor első felében létrejövő korai kapitalista világgazdasági rendszer keretében megszilárdult a régiók közötti gazdasági munkamegosztás. Ennek a körforgásnak a keretében a nyugat-európai centrum számára létszükséglet volt a közép-európai térségekkel fenntartott kapcsolatrendszer. A 16. században és a 17. század első felében az európai régiók közötti kapcsolatrendszernek az volt a jellegzetessége, hogy egyik térség sem volt a másiknak kizárólagosan felvevő piaca.

Buda oszmán kézre kerülése után gazdasági szempontból is jelentős átrendeződés ment végbe a Magyar Királyságban. Az oszmán uralom alá került Buda és Pest elveszítették az országon belüli központi szerepüket, gazdasági funkcióikat leginkább az északnyugat-magyarországi regionális központok, Pozsony és Nagyszombat vették át. A marhaexport ekkoriban kibontakozó konjunktúrája egészen a 17. század első feléig tartott és azt néhány alföldi központ, többek között Kecskemét, Nagykőrös, és leginkább Debrecen tudta kihasználni. Ugyanakkor – a súlypontmódosulásoktól függetlenül – nagy jelentősége volt annak, hogy a térségbeli üzleti szereplők kiterjedt kapcsolati hálózatának köszönhetően a Kárpát-medence – a negatív hatalompolitikai változások ellenére is – szerves része maradt a globalizálódó európai gazdasági rendszernek. A magyarországi export legfontosabb elemei az agrártermékek (élőállat, állatbőr, bor, méz), valamint a bányászati nyersanyagok (főként réz) voltak. A magyarországi import legnagyobb részét – a fent vázolt centrum-periféria modellnek megfelelően – iparcikkek képezték.

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00622/21/2) támogatásával készült.

A magyar élőállat központi jelentőséggel bírt többek között az észak-itáliai, az osztrák, a délnémet, valamint a cseh-morva régiók élelmezésében. A magyar marhaexport három fő, nyugati, dél- és északnyugati irányban zajlott. A közép-európai térség legfontosabb tengelyét a dunai útvonal képezte. A 16. század közepén évente átlagosan 50–55 000 marhát hajtottak ki osztrák területre, ami a század végéig csak tovább nőtt és elérte az évi 100 000-es számot. Bécs piacairól a marhák jelentős részét tovább vitték nyugatra, a délnémet területekre. A városiasodott délnémet és itáliai térségeknek a kora újkorban folyamatosan nőtt a hússzükségletük. Becslések szerint a hetvenes-nyolcvanas években évi 15 000–30 000 élőállatot hajtottak ki Velence irányába.² A magyar marha harmadik kiviteli útvonala északnyugatra tartott, Morva- és Csehország felé, ahonnan jellemzően Sziléziába és német területekre vitték tovább az állatokat. A morvaországi irány Auspitz (ma Hustopeče, Csehország) központtal a század derekától vált egyre jelentősebbé.³ A morva–cseh útvonal forgalomnövekedése valójában már a század közepén megindult. A tendenciaváltás érzékeltetésére egy jellemző adat: 1543-ban egyetlen alkalommal 6 000 marhát hajtottak Auspitz felé.⁴ Amint azt látni fogjuk, a század utolsó éveire tovább növekedett ennek az exportiránynak a volumene. Csak a nagyszombati harmincadon 1567-ben mintegy 5 100 marhát vittek Morvaországba. Az északnyugati irányú magyar marhaexport jól illeszkedik a fent vázolt európai gazdasági rendszerbe. Amint azt látni fogjuk, a 16. század végén is döntően ez a kiviteli szegmens határozta meg az északnyugati irányú kiviteli árustruktúráját.

A nyugati irányú marhakereskedelem fellendülésével a magyar térségben is jelentős tőkekoncentráció ment végbe, csak a német viszonyokhoz képest

2 Sahin-Tóth Péter: A velencei magyar marhaexport válsága a XVI–XVII. század fordulóján egy francia forrás tükrében. In: *Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. FONS (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* 9 (2002) 1–3. sz. 86–87.

3 Landsteiner, Erich: Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels am Ende des 16. Jahrhunderts. In: *Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. FONS (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* 9 (2002) 1–3. sz. 69–70.

4 Österreichische Staatsarchiv (= ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKA) Niederösterreichische Gedenkbücher (= NÖ GdB) W. 54. 1543. f. 59^r. A velencei irányra vonatkozó fenti becslést elfogadva az egyetlen alkalommal a morva területek felé hajtott 6000 marha jelentősnek mondható. Továbbá a Kamara folyamatosan levelezett a harmincadokkal a Morvaország felé csempészett marhák ügyében. ÖStA FHKA Niederösterreichische Kammer Protokolle 022 E. 1550. f. 8^v., 35^v., 208^v. Ez utóbbi forgalmat azonban sajnos még megbecsülni sem tudjuk.

jóval szerényebb mértékben. Ennek a tőkenövekedésnek a kiterjedt német, osztrák, morva és itáliai kapcsolatrendszerrel bíró nyugat-magyarországi (elsősorban pozsonyi és nagyszombati) polgárok, majd a század második felétől egyre inkább az alföldi tőzsér-kereskedők voltak a legnagyobb haszonélvezői.⁵ A nyugat-magyarországi városok keleti irányú összeköttetései nagy jelentőséggel bírtak ebben a transzregionális áruforgalomban. A dunai útvonalhoz és a morvaországi exporthoz kötődő kapcsolati hálózat megközelítőleg az egész Kárpát-medencét átfogta.⁶ Az alföldi és a partiumi mahakereskedők a heti- és éves vásárokon szerezték be a kivitelre szánt élőállat-mennyiséget. A felvásárlás – magától értetődően – jelentős investíciót igényelt. Csak a legtőkeerősebb kereskedők tudtak bekapcsolódni a nyugati irányú kivitelbe. Ezek Kelet-Magyarországon leginkább a debreceniek és a váradiak közül kerültek ki.⁷

A tágan értelmezett dunai térség vizsgálata során a magyar kereskedelemtörténeti források közül a közelmúltban elsősorban a nyugati, északnyugati régiók harmincadhelyeinek a forrásanyagát elemeztem. Ezen vizsgálatok során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy érdemes nagyobb figyelmet szentelni annak, hogy a fent említett forrásokban milyen súllyal és milyen szerepben tűnnek fel a kelet-magyarországi üzleti szereplők. Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy a rendelkezésre álló forrásokban hogyan jelennek meg a váradi kereskedők, akik a kelet-magyarországi térség egyik legjelentősebb csoportját képezték.⁸ Az elemzés fókuszában a nagyszombati harmincadnak egy 1597-ből fennmaradt, töredékes vámnaplója áll.

5 Landsteiner: *Zur Geschichte*, 67–69.

6 Gecsényi Lajos: Die Auseinandersetzungen des Wiener Stadtrats mit den aus Pest und Buda/Ofen vertriebenen Bürgern im Jahre 1534. *Wiener Geschichtsblätter* 61 (2006) 3. 54–56.

7 Makkai László: Der ungarische Viehhandel 1550–1650. In: *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*. Szerk. Ingomar Bog. Köln–Wien 1971. 500–501.

8 Egy korábbi tanulmányomban általában az északkelet-magyarországi kereskedők szerepét vizsgáltam. Ebben a munkában csak említés szintjén érintettem a váradiakat. Tőzsa-Rigó Attila: A Partiumtól Morvaországig. Kelet-magyarországi kereskedők szerepe a nyugati irányú kereskedelemben. In: *Ünnepi kötet Papp Klára 70. születésnapjára*. Speculum Historiae Debreceniense 35. Szerk. Jeney-Tóth Annamária – Tóth Orsolya – Bárány Attila. 409–425.

A forrás, az 1597-es nagyszombati vámnapló-töredék

A téma elemzéséhez a Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Kamara Archívuma E 210 elnevezésű állományát vizsgáltam.⁹ A fond tulajdonképpen egy forrásgyűjtemény *Miscellanea Tricesimalia* összefoglaló címmel. Ezeknek a vámhelyeknek (190 harmincadhely) a többsége a Kárpát-medence peremvidékén helyezkedett el. A részletes vizsgálat során sajnos hamar bebizonyosodott, hogy a valóban használható információs bázis sokkal szűkebb, mint azt remélni lehetett. Az egyes dokumentumok különböző időszakokból származnak és az esetek nagy többségében jellegüket tekintve sem egységesek. A legnagyobb probléma az, hogy csak elvétve fordul elő az anyagban folyamatos, legalább egy teljes év vámtételeit felölelő vámlista. Töredékes vámnaplókat viszonylag nagy számban foglal magába az állomány, ezekből azonban sokszor csak áttételesen következtethetünk a kereskedelmi forgalomra.

A fent említett levéltári állomány az 1549–1748 közötti mintegy kétszáz évből mintegy hetven esetben tartalmaz elemezhető adatcsoportokat a térség vizsgálatához. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezek között is csak elvétve akadnak teljes vagy legalább töredékes vámlisták, folyamatos adatsorral. A 16. század gazdasági rendszerét kutatva pedig további problémaként merül fel, hogy döntően a 17. századból maradtak fenn az említett források. Mindennek tekintetében nagy jelentőséggel bírnak a 16. századból fennmaradt és folyamatos adatsorral szolgáló források. Kutatási előzményként megemlíthető, hogy kiemelkedő értékkel bír egy 1567-es nagyszombati vámlista, amely szinte kivételes módon a teljes év export-forgalmát felöleli. A vámnapló információs bázisa kivételesen jó lehetőségeket biztosít az elemzéshez. Sajnos azonban kelet-magyarországi régiókból származó személyeket csak elvétve találunk a forrásban. A nagyszombati vámhelynek szerencsére van viszont egy további kuriózuma, mégpedig más évekből is maradtak fenn töredékes listák a harmincad forgalmáról. Ezek az évek a következők: 1549, 1556–1557, 1574, 1593, 1594, 1595 és 1597. Az 1574-es és az 1575-ös töredékes anyagok is tartal-

9 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), Magyar Kamara Archívuma *Miscellanea Tricesimalia* E 210 (= E 210). Ezúton szeretnék köszönetet mondani Lukács Zsuzsanna, Bardóczy Gábor és Gyevnár Ákos barátaimnak, hogy segítséget nyújtottak a forrásfeltáró munka során.

maznak kutatható információcsoportokat, ezek elemzését a közeljövőben szeretném végrehajtani.¹⁰

Jelen tanulmányban tehát az 1597-es, töredékes vámnapló adatait fogom elemezni. Általános információként megemlíthető, hogy a forrás sajnos nem öleli fel a teljes év forgalmát, július 5-től, szeptember 21-ig szerepelnek benne adatok, mégis kijelenthető, hogy az Kelet-, Északkelet-Magyarország, valamint Morvaország közötti forgalomnak egy jelentős szegmenséről tudósít minket. A forrás további értéke, hogy bár viszonylag szűk időszakaszt fed le, mégis számos kelet-magyarországi üzleti szereplő jelenik meg benne. Ez utóbbi körnek azért van jelentősége, mert a nyugat-magyarországi forrásokban csak elszórtan jelennek meg az említett térség üzleti aktorai.

A forrásban gyakran értesülünk arról, hogy a magyar-morva határon átlépő kereskedők kelet-magyarországi társai már valamelyik keleti vámhelyen is áthaladtak. Ennek a hátterében az a jelenség állt, hogy az erdélyi területek, vagy a hódoltság felől érkező kereskedők a Felső-Magyarország határán megfizetett vámösszeg ellenében kaptak egy tanúsítványt, amelynek fejében az ott lerótt összeget Nagyszombatnál már nem kellett még egyszer megfizetni. Ennek az eljárásnak köszönhetően tehát kiemelt értékkel bír a kérdéses vámnapló.

Kérdésfeltevések, elemzés

A forrással szemben témánk szempontjából feltehető kérdések:

- Milyen arányban jelennek meg a váradiak a nyugat-magyarországi forrásban?
- Milyen árucsoportokkal kereskedtek ezek a gazdasági szereplők?
- Hogyan értékelhető az általuk bonyolított forgalom volumene és részesedése a teljes forgalomból?
- Kivel társultak a váradiak és hogyan működtek a gyakorlatban a kereskedelmi társulások?
- Mit tudunk a váradiak által használt útvonalakról?

Az 1597-es vámnapló adatait SPSS-adatbázisban rögzítettem. Az információs bázis alapját a nagyszombati harmincadon megfizetett vámtételek

10 MNL OL E 210 fasc. 90. 102. t. Nagyszombat f. 86^r–90^r. MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 93^r.

képezik. A teljes anyag összesen 378 ilyen tételt tartalmaz. A kutatás számára vizsgálható fontosabb információ-csoportok: a kereskedő származása, az áru típusa, mennyisége, a vámérték, kereskedői társulások a nyugat- és kelet-magyarországiak között, a felső-magyarországi vámhelyek említése, valamint az időpontok, amikor áthaladtak a két vámhelyen. Az így kialakított adatbázis hozzávetőlegesen 3500 elemezhető információt foglal magában.¹¹

A forrás döntő többségben olyan árukivitelről tudósít, amely nyugat-magyarországi és kelet-magyarországi kereskedők társulásának köszönhetően jött létre. Ezeknek az üzleti szereplőknek az együttműködése, azért is bír még kiemelt jelentőséggel, mert az adatok segítségével virtuálisan fel tudjuk rajzolni azokat a vámhelyeket, amelyeknek központi szerepe volt a felső-magyarországi, kelet-magyarországi, valamint a partiumi kereskedők üzleti stratégiájában. Ezek a felső-magyarországi harmincadhelyek az alábbiak voltak (sorrend az említések száma szerint): Tokaj, Kálló, Hollókő, (Kis)Várda, Rimaszombat, (Nagy)Károly, Losonc, Szatmár, Keresztúr.

A vámnaplóban megjelenő áruajták között nyomasztó többségben van az élőállat. Ezek között is döntő többségében általános megnevezéssel marhát (240 alkalommal), tinót (130), borjút (13) illetve meddő tehenet (5) vittek át. Mindössze egy-egy alkalommal hajtottak ki bárányt és lovat. Az élőállat mellett kis számban exportáltak még állatbőröket és viaszt. Összességében a július 5. – szeptember 21. közötti időszakban mintegy 8300 marhát és 690 tinót hajtottak ki Morvaország irányába.

Érdemes kitérni arra, hogy ehhez képest a teljes évre kiterjedő, 1567-es vámnapló tanúsága szerint a forrás évében 4912 marhát és 281 fejős tehenet vittek ki.¹² A harminc évvel későbbi forrás tehát jóval jelentősebb marhaexportot mutat. Hangsúlyozandó még, hogy 1597-ben a fent említett közel 9000 állatot mindössze 2,5 hónap alatt hajtották át Nagyszombatnál. A szignifikáns eltérést nagy valószínűséggel a kilencvenes évek háborús állapotaira lehet visszavezetni, ami minden bizonnyal jelentős konjunktúrát eredményezett.¹³ A képet viszont tovább árnyalja, hogy a 1567-ben a marha

11 A forrás általános jellemzőihez részletesebben: Tózsá-Rigó: A Partiumtól Morvaországig. 411–413.

12 Ezúton szeretném hálás köszönetemet kifejezni Nagy Lászlónak, aki eligazított a marhacsordák és a fejős tehenek gyakorlati kérdéskörében.

13 A közép-európai térségben, a 16–17. század fordulóján jelentős változásokat eredményezett az elhúzódó hadi helyzet. Az általános kereskedelmi forgalom viszont a tizenöt éves, vagy másként hosszú török háború második szakaszáig (1603/1604-ig) nem vagy

mellett még jelentős mennyiségű juhállományt (2350 állat), illetve további 202 lovat vittek ki.¹⁴

Mindenesetre annyi biztosan megállapítható, hogy a kelet-magyarországiak 1597-ben – az általános árustruktúrához illeszkedve – kizárólag élőállattal, döntően marhával kereskedtek.

Kelet-magyarországiak az 1597-es forrásban

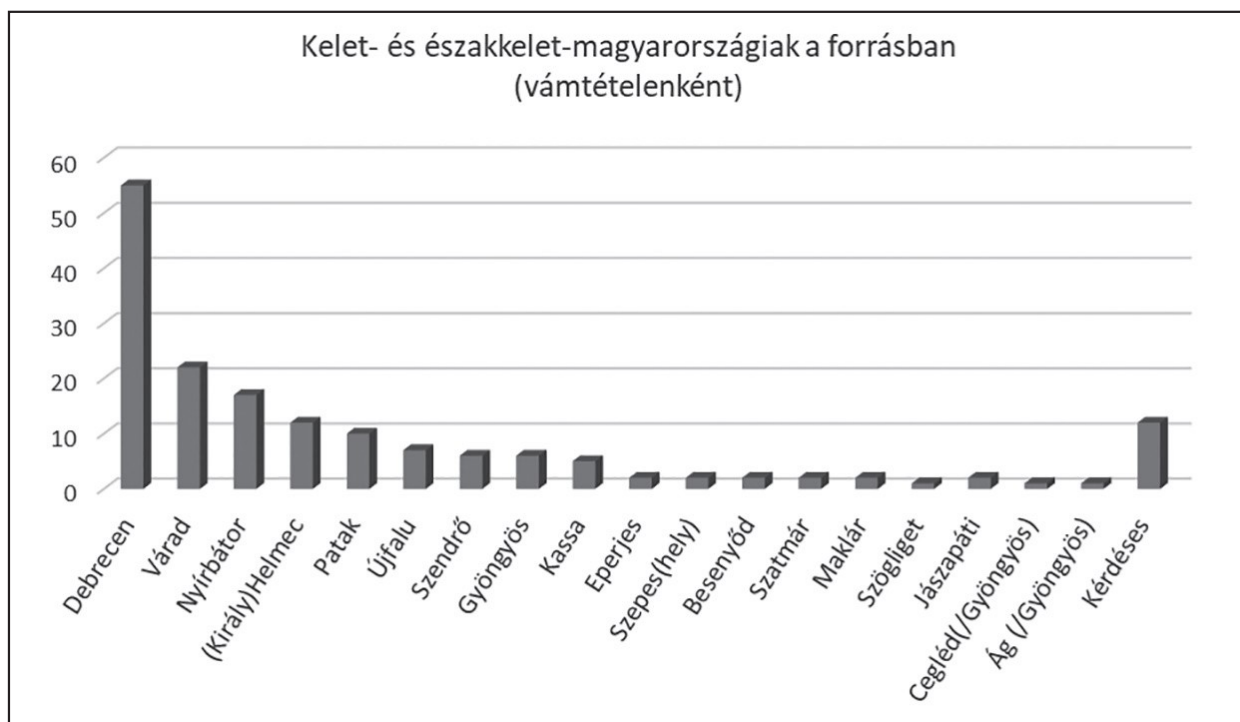
Elöljáróban leszögezhető, hogy a tágan értelmezett kelet-magyarországiak körét három nagyobb csoportra lehet osztani. A vámtételek alapján a legjelentősebbet Debrecen és Várad kereskedői alkotják. A második legnagyobb csoport a felső-magyarországiak köre, végül kisebb súllyal, de észak-alföldi települések tőzsérei is jelen vannak a vámnaplóban.

Mielőtt részletesen tárgyalnánk a váradiakat, érdemes néhány általános információt vázolni. A forrásban megjelenő személyek között – nem meglepő módon a nagyszombatiak képezik a legnagyobb csoportot, 125 vámtétellel. A magyar-morva határvidékről a másik jelentős település még Kopcsány (ma Kopčany, Szlovákia) mezővárosa, melynek polgárai 34 vámtétellel szerepelnek a forrásban. Az északnyugat-magyarországiak kiemelt jelenléte a földrajzi elhelyezkedés folytán kézenfekvő. Fontos viszont, hogy az északkelet-magyarországiak részesedése is jelentős.

A fent említett 378 vámtételnek közel a fele, 45%-a (170 vámtétel) az északkelet-magyarországi térségből származó kereskedőkhöz köthető. Ezen belül messze kiemelkedő a debreceniek súlya. Kelet-Magyarország legjelentősebb mezővárosának, Debrecennek a polgárai a nagyszombatiak után a második legnagyobb csoportot képezik a nyugat-magyarországi forrásban, 58 vámtétellel (26 debreceni személy). A második legjelentősebb kelet-magyarországi csoport a váradiaké, 22 tétellel. Az említett kereskedők forrásbeli megjelenéséről az alábbi diagram tájékoztat.

legalábbis számottevő mértékben nem változott. Annál erőteljesebb volt a visszaesés a Bocskai, majd a Bethlen vezette Habsburg-ellenes harcok idején. Gecsényi Lajos: Bécsi kereskedők memoranduma a kelet-nyugati kereskedelemről (1615). In: *Miscellanea Fontium Historiae Europaeae. Emlékönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*. Szerk. Kalmár János. Bp., 1997. 80.

14 Az 1567-es adatokhoz Tózsá-Rigó Attila: *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai*. Miskolc, 2014. 275.

1. sz. diagram

Váradiak a nyugati irányú kereskedelemben

A partiumi mezőváros kereskedő-polgárai a tiszántúliakhoz hasonlóan jól ki tudták használni Váradi kedvező elhelyezkedését. A püspöki városnak már a korábbi évtizedekben is számos központi funkciója volt.¹⁵ A kelet-magyarországi központok lehetőségeit pozitívan befolyásolták a bevezetőben vázolt általános gazdaságtörténeti tendenciák. Az osztrák- a délnémet- és a cseh-morva régiókban jelentkező igény a magyar marha iránt egy multilaterális üzleti hálózatot hívott életre. Az Alföld északi régióiból induló és Vác térségében összefutó szárazföldi utak a kelet-magyarországi központokat is bekapcsolták a Nyugat-Közép-Európával fenntartott vérkeringésbe. Ilyen kelet-magyarországi központokként emelhető ki többek között (Nyírbátor, Váradi vagy Debrecen).¹⁶ A 16. század derekától a 17. század első feléig tartó konjunkturális tendenciákra épült azoknak az alföldi mezővárosoknak a gazdasági fejlődése, amelyek a marhafelvásárlás és

15 Oborni Teréz: Váradi, Erdély kapuja... (Bevezető gondolatok Nagyvárad fejedelemségi kori történetéről). In: *Váradi, Erdély kapuja... Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában*. Szerk. Oborni Teréz et al. Tanulmányok Biharország történetéről 2. Nagyvárad, 2015. 5.

16 Gecsényi Lajos: *Bécsi kereskedők*, 80.

a hajtás szempontjából kedvező helyen feküdtek. A marha mellett kisebb részben a ló- és a juhtenyésztés is hasznot hajtott.

Kelet-magyarországi és erdélyi kereskedők nyugati kapcsolatairól már a korábbi időszakokból is vannak forrásaink, előljáróban érdemes áttekinteni ezeket az adatokat. Többek között a pozsonyi Tiltáskönyvben (1538–1566) arról olvashatunk, hogy váradi, szebeni és közelebbről meg nem határozható más erdélyi kereskedők is aktív kapcsolatot tartottak fenn nyugat-magyarországiakkal, sőt osztrák és német partnerekkel is. Az 1540–1550-es években négy váradi szerepel a pozsonyi forrásban, ebből három kereskedő biztosan személyesen is megjelent a Duna menti városban. Ebből a szűk körből három személy emelhető ki. Egy Várkonyi Lukács nevű váradi, mintegy 600 forint értékben követelte partnereitől tartozásuk kiegyenlítését.¹⁷ Egy bizonyos Károlyi Mihály nevű váradi a pozsonyi üzleti elit számos tagjával volt kapcsolatban, többek között azzal a Wolf Hannal is, aki több szempontból összekötő személyként értékelhető.¹⁸ Utóbbinak nyugati irányban bécsi és nürnbergi partnerei voltak, Kelet-Magyarországról pedig a váradi mellett kassaiakkal is kapcsolatban volt.

Végül a 16. század második feléből kiemelhető még Szőcs Mihály, aki az ötvenes évek elején jelenik meg Pozsonyban. Szőcs a korszak üzleti hálózatainak rendkívül érdekes középponti figurája volt.¹⁹ A pozsonyi Tiltáskönyv mellett az 1567-es nagyszombati harmincadnaplóban is szerepel a neve. Ekkorra Szőcs már háromszor váltott lakhelyet. Eredetileg pesti polgár volt, majd Váradra, illetve később Pozsonyba menekült. Innen Nagyszombatba települt át. Az 1567-es nagyszombati vámnapló már következetesen nagyszombati polgárként jelöli meg.²⁰ Kalandos életútjának ismeretében kissé rendhagyó megfogalmazásban a térség „mozgó középpontjaként” definiálhatjuk. Költözéseitől függetlenül megtartotta, sőt részben azoknak köszönhetően tovább is bővítette üzleti hálózatát. Forgalmazott árustruktúrájáról még a negyvenes évekből értesülünk. A Gecsényi Lajos által közölt 1546-os bécsi adatok fontos információkkal bírnak. Gecsényi kutatásai szerint ebben az évben Szőcs jelentős mennyiségű posztót, továbbá vásznakat, kalapokat

17 Archív mesta Bratislavy (Pozsony), Magistrát mesta Bratislavy (= Amb Mmb) Verbotbuch [Verbotsbuch] a i 1 (= VB) f. 127^r.

18 Amb Mmb VB f. 124^r., 119^r.

19 Az üzleti hálózatok középponti funkciójú személyeinek értelmezéséhez ld. bővebben Tózsá-Rigó: *A dunai térség*, 57–63, illetve 90–99.

20 Tózsá-Rigó: *A dunai térség*, 99.

és késeket hozott be nyugati irányból. Ebben az évben négy esetben vámoltatott Bécsben, ezek közül két alkalommal debreceni kereskedőkkel társult. Az 1567-es nagyszombati adatok szerint Szőcs elsősorban bőrárut vitt ki az országból. Június és november között négy vagy öt alkalommal haladt át a harmincadon. A legnagyobb mennyiségben tehénbőrt vitt ki Morvaországba. Emellett kis mennyiségben még borral is kereskedett.

A továbbiakban áttérek az 1597-es vámnapló vonatkozó adataira. Amint azt korábban már említettem, a vámtételek száma alapján a kelet-magyarországi térségből a debreceniek után a váradiak képezték a második legjelentősebb csoportot, ugyanis 22 vámtétellel vannak jelen a forrásban. Ez a 22 tétel 12 váradi személyhez köthető. A forrásból kimutatható partiumiakat az alábbi táblázat foglalja össze.

1. sz. táblázat

A nagyszombati forrásban megjelenő váradiak

Név	Vámtételek száma	partner(ek)
Bikó Pál	2	Várad, Nagyszombat
Boros János	2	Kopcsány
Deme Lukács	2	Szered, Besenyő
Deszkai Benedek	1	Nagyszombat, Várad
Fazekas Ferenc	2	Nagyszombat, Debrecen
Hegedűs Imre	2	Taksony
Kis Imre	2	Várad (2), bizonytalan
Kis János	2	Kopcsány
Márk Izsák	2	Várad (2), bizonytalan
Szilágyi András	2	Várad (2), bizonytalan
Vadasi Tamás	2	Nagyszombat
Veres Pál	1	Nagyszombat, Várad

Összességében a 12 személy nem tűnik soknak. Amennyiben azonban figyelembe vesszük, hogy a debreceniek (26 kereskedő, 58 vámtétellel) után ez a 12 váradi képezi a kelet-magyarországi térségből a második legnagyobb csoportot, úgy máris megnő jelentőségük. Emellett újfent hangsúlyozan-

dó, hogy a vizsgált vámnapló nem öleli fel a teljes évet, tehát a vizsgált partiumiak mindössze az említett bő két és fél hónapban bonyolították ügyleteiket.

Ahhoz, hogy pontosabb képet nyerjünk a váradiak kereskedelmi tevékenységéről, érdemes közelebbről megvizsgálni az általuk forgalmazott árukat és főként azok mennyiségét. A forrásból meglehetősen egyhangú árústruktúra rajzolódik ki. Eszerint a váradiak a marhaexportra specializálódtak. Az esetek nagy többségében ökröket, kisebb részben tinókat vámolattak el. Utóbbi fiatalabb állatok általában az ökrök tíz százalékát tették ki. Hasonló árústruktúra volt jellemző a debreceniekre is.

Nagyobb mozgástér kínálkozik az elemzésre, ha az áruk mennyiségét vizsgáljuk. Megállapítható, hogy a váradiak kereskedelmi partnereikkel társulva, jelentős élőállat-exportot bonyolítottak a 16. század végén. A nyugat- és kelet-magyarországi partnereikkel közösen nem kevesebb, mint 1178 marhát, ökröt, valamint 84 tinót hajtottak ki Morvaország irányába. Ez a közel 1300 állat a teljes forgalomnak a 14%-át tette ki. Ennek alapján tehát a váradiaknak a vámtételeknél említett arányokhoz képest jóval jelentősebb szerepet tulajdoníthatunk. Érdemes azonban figyelembe venni, hogy ezt az állatállományt kereskedelmi társulások keretében hajtották nyugat felé. A leggyakoribb a kétszereplős társulás volt, ritkábban előfordult hármás, illetve négyes társulás is. Amennyiben ezeket az információkat figyelembe vesszük, feltételezve, hogy az együttműködések keretében egyenlő módon részesedtek a kereskedők, úgy a váradiakra eső állatállományt jelentős mértékben „lefelé” kell korrigálnunk. Az itt vázolt számítási elv alapján 666 marha és 45 tinó jut a váradiakra, ami a teljes állomány 8%-át tette ki.

Feltételezve, hogy a négyes társulások – hasonlóan azokhoz az esetekhez, mikor két partner dolgozott együtt – szintén úgy működtek, hogy a váradiak a vámösszeg felét kifizették valamelyik keleti vámhelynél, a másik felét pedig a nagyszombati, vagy kopcsányi kereskedő róttá le a nyugati harmincadnál, úgy a váradiak részesedése a forgalomban minimálisan tovább módosul lefelé, 7%-ra. Részesedésük így elmarad a debreceniek súlyától (a teljes forgalom mintegy 20%-a). Mindazonáltal a váradiak jelentőségét növeli az a tény, hogy az (észak)kelet-magyarországiak közül a partiumi város volt a legmesszebb az északnyugat-magyarországi vámhelytől.

A továbbiakban érdemes közelebbről megvizsgálni, hogy kik voltak a jelentősebb üzleti szereplők a Körös menti városból. A legnagyobb állatálló-

mánnyal, 200 marhával és 18 tinóval Bikó Pál jelenik meg a forrásban. Bikó vagy emberei július 18-án lépték át Felső-Magyarország határát Tokajnál. Innen mintegy három hét alatt, augusztus 24-ére értek el Nagyszombat-hoz.²¹ Bikó az egyik legjelentősebb nagyszombatal, Szőcs Gáspárral társult. Utóbbi a korábban már említett Szőcs Mihályhoz hasonlóan fontos középponti figurája volt a korszak üzleti hálózatának.²² Szőcs Gáspár más váradiakkal is aktív kapcsolatot tartott fenn. Ő volt Deszkai Benedek és Veres Pál partnere is. Hármas társulásuk keretében 278 marhát hajtottak nyugat felé.²³ Feltűnő, hogy a két társulás dátumai megegyeznek, azaz a két csorda egyazon napon haladt át Tokajnál és ért oda a nagyszombati vámhoz. Joggal feltételezhető, hogy Bikó, valamint a másik két váradi, illetve az emberek összehangolták mozgásukat és együtt haladtak át Felső- és Alsó-Magyarországon. Szőcs Gáspár középponti funkciójához még hozzátartozik, hogy legalább három debrecenivel is kapcsolatban volt. A nagyszombati ezeknek a társulásoknak a keretében is nagyszámú marhát (közel 640 állatot) vitt ki az országból debreceni partnereivel közösen.

Visszatérve a váradiak által bonyolított forgalomra, Fazekas Ferenc és Hegedűs Imre közel hasonló állatállományt vitt nyugat felé. Fazekas egy Szőcs Gáspárhoz hasonló szerepet betöltő nagyszombatal, Szondi Mátyással társult, közösen 114 marhát és 11 tinót hajtottak Morvaország irányába.²⁴ Hegedűs partneréről már jóval kevesebb tudunk. Egy Kriz Tamás nevű tőzsér-vállalkozóval társult, aki taksonyiként szerepel a forrásban. Egy tinó híján ugyanannyi állattal haladt át szeptemberben Nagyszombatnál, mint az imént említett Szondi.²⁵ Az egy főre eső állatállomány tekintetében a váradi Boros János emelhető még ki. Boros egy Babos György nevű kopcsányi partnerrel közösen 138 marhát és 13 tinót vitt ki az országból.²⁶ Babos a fent említett Szőcshöz és Szondihoz hasonló középponti funkciójú figura volt a kiter-

21 MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 129^v.

22 Sajnos nem tudjuk minden kétséget kizáróan bizonyítani, hogy Szőcsnek volt-e valamilyen rokonsági kapcsolata a 16. század második felének jelentős szereplőjével, Szőcs Mihállyal. Mindazonáltal a tevékenységi körből, valamint a kapcsolati hálózatról joggal feltételezhető, hogy közeli rokonságban állhattak, esetleg apa-fia kapcsolatról lehetett szó, amelynek köszönhetően Gáspár megörökölte az árustruktúrát, illetve részben a Mihály által kiépített üzleti hálózatot is.

23 MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 129^{rv}.

24 MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 122^v.

25 MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 132^v.

26 MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 134^v.

jedt transzregionális üzleti hálózatban. Kapcsolatban volt több nyírbátorival, valamint szentgyörgyi és ceglédi marhakereskedőkkel. Boros mellett volt Babosnak még egy váradi partnere. Kis Jánossal szeptember végén 60 marhát hajtottak nyugat felé.²⁷ Az egy főre eső állatállomány tekintetében viszonylag jelentős forgalmat (76 marha, 7 tinó) bonyolított még Vadasi Tamás nagyszombati partnerével, Fejérvári Istvánnal közösen.²⁸ A jelentősebb állatállományt exportáló társulások tevékenységére még a következő alfejezetben fogok kitérni.

Végül megemlíthető, hogy a váradiak által követett útvonal nem mutat nagy változatosságot. A partiumiak ugyanis minden esetben Tokajnál léptek Felső-Magyarország területére.

A társulások struktúrája

A korszak kereskedelmi gyakorlatában jellemző eljárásnak számítottak a már többször említett társulások. A forrás is nagy többségében ilyen együttműködésekről tudósít. A kelet- és felső-magyarországiak nem is jelennek meg önállóan a vizsgált vámnaplóban. A társulások nem csak abban játszottak szerepet, hogy növelték a kereskedő-vállalkozók investíciós lehetőségeit, hanem egyben a rizikófaktort is csökkentették. Ily módon ugyanis egy adott kereskedő-vállalkozónak nem kellett teljes vagyonával egyetlen jelentősebb üzletbe beszállnia, hanem megoszthatta tőkeállományát, azaz csökkent a potenciális veszteség kockázata. A munkaerő közös felhasználása, egymás kölcsönös képviselője, valamint az információáramlás megkönnyítése szintén a racionalizáció egyik fontos eleme volt. Esetünkben ez abban is megnyilvánult, hogy minden részt vevő tőzsér-kereskedő, illetve azok emberei a saját térségükben rendelkeztek a szükséges helyismerettel. Amint azt láthattuk, a kétfős társulások voltak a legjellemzőbbek, emellett találkozunk még hármas és ritkábban négyes együttműködéssel is.

A fent említett racionalizáció szellemében a marhakivitelre szakosodott kereskedők úgy működtek együtt, hogy térben osztották meg egymás között az útvonalakat. Mindemellett értelemszerűen a kelet-magyarországiakra

27 MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 134^v.

28 MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 132^r.

hárult az állatok beszerzése, esetlegesen a tenyésztésben is közreműködtek. A kelet-magyarországiak és embereik az Alföld északi régióiból áthajtották az állatokat a keleti vámhelyeken, keresztülvitték őket Felső-Magyarországon és Alsó-Magyarország keleti részén, majd – nagy valószínűséggel – a Vág térségében átvette tőlük a nyugati kereskedő az árut és onnan ő hajtotta tovább Nagyszombat, illetve Morvaország irányába.²⁹ Ismerünk ettől eltérő eljárásokat is, amikor is a nyugat-magyarországiak már Felső-Magyarországon átvették az állatokat.

Visszatérve a váradiak tevékenységére, száz fölötti állatállományt exportált a vizsgált kereskedői kör egyetlen négyfős társulása. Ennek keretében három váradi, Kis Imre, Szilágyi András és Márk Izsák egy olyan személlyel működött együtt, akinek a származása/lakhelye közelebbről sajnos nem azonosítható. Annyit biztosan tudunk, hogy a négyes társulás 146 marhát és 14 tinót vittek ki 1597 nyarán.³⁰

A forrásból körvonalazódik még egy többfős társulás, amelynek azonban csak az egyik tagja származott a Körös-menti városból. A váradi Deme Lukács a szeredi Benedek Ferencel és a besenyői Nagy Ferencel közösen hatvan marhát és hat tinót hajtattak Morvaország irányába.³¹ A szeredi kereskedő jól illeszkedik a képbe, hiszen a település Nagyszombattól néhány km-re fekszik. Besenyőt viszont sajnos nem lehet közelebbről azonosítani. A legvalószínűbb, hogy Heves- Borsod-, vagy esetleg Szabolcs megyei mezővárosról van szó.

Érdemes itt még kitérni arra is, hogy Debrecen és Várad között a fejedelemség időszakában egy sajátos együttműködés, illetve egymásrautaltság alakult ki. Az ebből adódó összefonódások az üzleti hálózat szintjén is ki-

29 Gecsényi Lajos szíves szóbeli közlése nyomán. Bár a társulás általában úgy működött, hogy a kelet-magyarországiak nem mentek el a nyugati határig, mégis tudunk olyan kereskedőről a korszakban, aki morva, sőt délnémet kereskedőkkel is kapcsolatban volt. Ismert a Pozsonyban is gyakran előforduló Hans Rot ulmi/augsburgi kereskedő, aki kiterjedt magyar kapcsolatokkal rendelkezett. A magyarországi adóslevelek szerint Rot 1548–1551 között egy Kovács András nevű pataki polgárral is kapcsolatban állt. Ezekben az ügyekben Rot faktora, a közép-európai üzleti hálózat jelentős figurája Cristof Link járt el. Gecsényi Lajos: Városi és mezővárosi polgárok adóslevelei a 16–17. századból. *Lymbus* 8. (2010) 33.

30 MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 130^v.

31 MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 123^r.

mutathatók. A váradiak közvetítették az erdélyi árukat az alföldi régiók felé, illetve a váradi és a debreceni kereskedők gyakran hiteleztek egymásnak.³²

A fenti megállapításokat az 1597-es vámnapló információi is alátámasztják. Több alkalommal is előfordult, hogy a váradiak és a debreceniek egyazon nagyszombatial társultak. Ismert két olyan eset is, amikor nagyszombati kereskedő egyazon időpontban vitt át a nyugat-magyarországi harmincadon egy nagyobb csordát, melynek egy részét debreceni, egy másik részét pedig váradi polgárok „szállították be” neki. A korábban már említett középponti üzleti szereplő, a nagyszombati Szondi Mátyás a váradi Fazekas Ferenc mellett még a szintén jelentős forgalmat bonyolító debreceni Kádas Mátyással is társult. Témánk szempontjából fontos, hogy a két kelet-magyarországi mindössze néhány nap különbséggel haladt át a tokaji vámnál. Ebből joggal következtethetünk arra, hogy a felső- és alsó-magyarországi út során összehangolták tevékenységüket. A másik ilyen eset, amelyből áttételesen debreceniek és váradiak együttműködésére következtethetünk, amikor a nagyszombati Fejérvári István szeptember 1-én 133 állatot hajtott ki Morvaországba. A marhák nagyobb részét a váradi Vadasi Tamás, míg kisebb részüket a debreceni Decsi Bálint vitte el Alsó-Magyarországra. Vadasi július 25-én vámostatta el az állatait Tokajnál, míg Decsi öt nappal később haladt át a marhákkal Kállónál.³³ Hasonlóra láttunk példát a korábban már tárgyalt Bikó, Deszkai és Veres tevékenységében. Végül említhető még a debreceni Duskás István személye. Ő ugyanebben az évben egy debreceni és egy nagyszombati partnerével 400 marhát, valamint 40 tinót exportáltak.³⁴ Duskás kiterjedt kapcsolati hálózatot tartott fenn mind nyugati, mind keleti irányban. A nagyszombatiak mellett jelentős hitelügyletei voltak váradi és igloui polgárokkal is.³⁵

A társulások és a marhaexport gyakorlati működése szempontjából még további információcsoportok is vizsgálhatók. A keleti és a nyugati vámolás időpontjából fontos közlekedéstörténeti adalékok számíthatók ki, azaz viszonylag pontos információkat nyerünk arról, hogy mennyi időbe telt, amíg egy kereskedő az áruival, jelen esetben a marhacsordákkal az említett

32 Papp Klára: Debrecen és Váradi kapcsolatai a kora újkorban. In: „Őrizzük Váradiot...” *Nagyváradi és Bihar megye története a kora újkorban. Tanulmányok Biharország történetéről* 4. Szerk. Oborni Teréz. Nagyváradi, 2017. 35., 45–48.

33 MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 132^r.

34 MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 124^v., 133^r.

35 Gecsényi: *Városi és mezővárosi*, 33.

keleti vámhelyektől eljutott a Magyar Királyság északnyugati térségébe. Az átlagos eltelt idő három, vagy inkább négy hét volt. A vizsgált nyáron két szendrői kereskedő-tőzsér tette meg a legrövidebb idő alatt az útvonalat, nevezetesen 68 marhával mindössze 11 nap alatt értek el Rimaszombatból Nagyszombatba.³⁶ A Tokaj–Nagyszombat útvonalon a legrövidebb idő: szeptember 7. – szeptember 21. volt. Két ilyen esetet ismerünk: a váradi Boros Jánosnak (a kopcsányi Babos Györggyel társult) és/vagy embereinek 14 nap alatt sikerült megtenni az említett távolságot 139 marhával és 13 tinóval. Babosnak egy másik váradi társa, Kis János hatvan marhát és öt tinót hajtott át Tokajnál és az állatokkal szintén két héten belül értek a nagyszombati vámhoz.³⁷ Ezeknél az információknál feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy a nagyszámú állattal nem „csak” a tényleges közlekedést kellett megoldani, hanem menedzselni kellett azok az ellátását (legeltetés, itatás) is. Mindennek tekintetében igen szép teljesítményként értékelhető a váradi hajtók tevékenysége.³⁸ A tiszai átkelőtől napi átlagban legalább 25–30 km-t kellett megtenni az csordákkal ahhoz, hogy két héten belül Nagyszombat térségébe érjenek.

A váradiak esetében ehhez hozzá kell még számolni, hogy nagy valószínűséggel nagyobb távot tettek meg az általuk hajtott állatokkal, mint a felső-magyarországiak, vagy akár a debreceniek, még ha valószínűsíthető is, hogy a váradiaként aposztrofált kereskedő-tőzsérek nem feltétlenül tartózkodtak folyamatosan Váradon. A vizsgált üzleti szereplőknél – Oborni Teréz szemléletes megfogalmazását követve – gyakori volt egyfajta kétlakiság.³⁹ Számos esetben ismert, hogy egy-egy kereskedő több polgárjoggal is rendelkezett. Mindazonáltal joggal feltételezhető, hogy az általuk felvásárolt állatállománynak nagy valószínűséggel délebbre helyezkedett el a tenyésztőterülete.

36 MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 123^v.

37 MNL OL E 210, fasc. 90. 102. t. f. 134^v.

38 A fenti értékeléshez hozzátehetjük, hogy a modern térkép-platformok, illetve applikációk az említett távolság gyalogos megtételét 72 órára becsülik. Hangsúlyozandó azonban, hogy mindezt a mai útviszonyokra és – értelemszerűen – állatok nélkül számítva.

39 Oborni Teréznek tartozom hálás köszönettel, hogy felhívta a figyelmem erre a fogalmi lehetőségre.

Összegzés

Zárásképpen kijelenthető, hogy a váradi kereskedők a 16. század végén jelentős szerepet játszottak az észak-alföldi régiókból kiinduló, Felső- és Alsó-Magyarországon keresztülhúzó kereskedelmi forgalomban. Ez főként az általuk exportált állatállomány mennyiségi mutatóival támasztható alá. A forrás információi alapján a kelet-magyarországi térségből a debreceniek után a Körös menti város kereskedő-vállalkozói bonyolították a legjelentősebb forgalmat. A fő kereskedelmi cikkük az élőállat volt és a nyugat-magyarországiakkal kialakított társulások keretében számottevő exportot menedzseltek, amelyből minden bizonnyal jelentős hasznuk származott. A behozatalról a vizsgált forrás sajnos nem tudósít. A korábban említett Szócs Mihály példájából azonban joggal valószínűsíthető, hogy áttételesen az importból is kivették a részüket. A marhaexportból származó haszon pedig nagyban hozzájárult a partiumi kereskedők tőkekoncentrációjához.